

Kezdeti lépések a lexikográfia- oktatásban

Idegennyelv-szakos hallgatóként és később is sokszor hallottam csoporttársaimtól, sőt tanáraitól is, amikor valamit nem találtak egy szótárban: „ez a szótár nem jó”. De van-e jobb, van-e másik szótár? „Rossz-e” az a szótár? Mi a rossz benne? Talán nem abban a szótárban kéne keresni azt a bizonyos dolgot? Másfajta szótár is létezik? Tudjuk-e, milyen szótárt és hogyan célszerű használnunk egy adott feladat megoldásához?

AIX. Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia lexikográfia szekciójában Kiss Gábor, a „Magyar Szókinccsár” (1999) főszerkesztője javasolta, hogy a szekció idején az ötleteket, kérdéseket és javaslatokat gyűjtsük össze. A javaslatok között szerepelt, hogy célszerű lenne Magyarországon valamilyen formában a lexikográfus-képzés elindítása. E képzésre valószínűleg még várni kell egy darabig, viszont tanóra keretében is lehetséges a nyelvész hallgatók bevezetése a lexikográfia történetébe, elméletébe és gyakorlatába.

A JPTE Nyelvtudományi Tanszéke adott lehetőséget, hogy lexikográfia-szemináriumot és lexikográfia-történet előadást tartsak kísérleti jelleggel magyar nyelv szakos és hungarológia, illetve alkalmazott nyelvészet specializációban résztvevő hallgatók számára. Az 1998/99-es tanév második félévében szemináriummal kezdtem. Mivel lexikográfia oktatásához tankönyv nem volt, magamnak kellett a tematikát összeállítanom. (A KLTE Alkalmazott Nyelvészet tanszékén folyik számítógépes lexikográfia és a JATE Francia Tanszékén szótárhasználat oktatása, mindkettő választható módon.)

A lexikográfia szűkebb értelemben szótárírást, szótárszerkesztést jelent. Tágabb értelemben egy nyelv különböző szintjei lexikális anyagának gyűjtését, szótörténetet, adott történelmi kor vagy szerző lexikai repertoárjának összeállítását, szótártörténetet vagy szótárelméletet. A

lexikográfia összetett dolog, mint minden más tudomány. Felosztása többféleképpen lehetséges, így beszélhetünk diakrón (történeti) és szinkrón kutatásról, illetve elméleti és gyakorlati lexikográfiáról.

Miért szükséges a lexikográfia-oktatás?

A szótárak adott célra készülnek és a különböző típusú szótáraknak adott jellemzőik vannak. A modern korban modern típusú szótárak születnek. A 20. század második felében és különösen a 90-es években rendkívüli mértékben felgyorsult a műszaki fejlődés és az információáramlás. Ismereteink egy része rövid idő alatt elavul, túlhaladottá válik. Ennek következményeként arra vagyunk kényszerítve, hogy életünk végéig folyamatosan új és új információkat szerezzünk. Az informatikusok a Gutenberg-galaxis végét jósolják, az új korszakot pedig Computer-galaxis néven emlegetik. A mindennapos nemzetközi érintkezés, a folyamatos információcsere szükségessé teszi az idegen nyelvek használatát, ennek pedig egyik leglényegesebb infrastrukturális feltétele az egy-, két- és többnyelvű szótárak létezése. A nyelv folyamatosan változik, az új szavak és kifejezések rögzítése a szótárak feladata. A szótárak iránti igényt a lexikográfia úgy képes kielégíteni, hogy konkrét felhasználási célokra speciális szótárakat hoz létre. A bevezetőben feltejt kérdések egy részére tehát adott a válasz: a legjobb szótár sem alkalmazható nem hoz-

záillesztett problémák megoldására, keresni kell az adott, megfelelő célra készített szótárakat. Az utóbbi tíz évben gyökeres változáson ment keresztül a szótárkészítés és a szótárhasználat. Ez a változás a folyamatosan fejlesztett számítógépeknek köszönhető, melyek nagymérvű felhasználását az 1960-70-es években kezdték a lexikográfiában. Azóta a számítógépes szótárak mindenki számára elérhetővé váltak, kezelésük leegyszerűsödött, sőt praktikusabb, mint a könyv alakban kapható szótárak használata. A szótárkészítés jelentős finanszírozást igényel, ennek következtében kialakultak a nagy szótárkészítési központok. Megnőtt az információhordozók jelentősége, és ezen információhordozók között az egyik legjelentősebb a szótárak, legújabb változatukban az elektronikus szótárak megjelenése. (A szótár néven nemcsak az egynyelvű és kétnyelvű szótárakat, hanem a lexikonokat, enciklopédiákat stb. is értjük.) A világ globalizálódása, ezzel egyidőben pedig a kis nyelvek újraéledése, a nyelvi jogok, a nyelvpolitika, a kétnyelvűség elismerése és előretörése, a különböző szakmák részterületeinek hihetetlen mértékű fejlődése szükségessé teszi nemcsak a különféle típusú szótárak kiválasztásának és használatának tanítását, hanem magára a szótárszerkesztésre való felkészítést is, hiszen a megnövekedett igényekhez igazodó szótárak készítésében a felnövekvő nyelvész-nemzedéknek jelentős részt kell vállalnia.

A fentiek figyelembevételével a kurzus részletes tematikáját az alábbi módon állítottam össze:

1. A lexikográfia tárgya, meghatározása, kapcsolata más diszciplínákkal (lexikológiával, szemantikával, etimológiával, grammatikával, stilisztikával, számítógépes nyelvészettel).

2-3. Lexikográfia-történet. Kor szerinti felosztás: a) ókor és középkor, a glosszáriumtól a szótárig, a vulgáris-latin glosszáriumok; b) humanizmus és reneszánsz; c) az első nagy európai szótárak; d) a 18-19. századi lexikográfiai kodifikáció; e) a

20. századi kezdeményezések a lexikográfiában.

4-5-6. Elméleti kérdések. A lexika meghatározása. A lexika kiterjedése és a lexikális kompetencia karakterei. Lexika és grammatika. Diakrón és szinkrón szótárak. Archaizmusok és neologizmusok. Lexika és nyelvhasználati variációk. A lemmatizációs kódok fontossága. Földrajzi variációk, szociális variációk. A lexikális jelentés és a szótárak. Alfabetikus sorrend és konceptuális sorrend. A konceptuális sorrend karakterei és motivációi. A szótárak metanyelve. Szótártipológia, szótártípusok (enciklopédiák és nem-enciklopédiák, általános és speciális, történeti, egynyelvű, kétnyelvű szótárak, tájnyelvi szótárak).

7-8. Gyakorlati kérdések. A szótárcikk struktúrája, grafikus, fonetikai és fonológiai információk, morfo-grammatikai információk, lexikográfiai és logikai definíciók.

9-10. Számítógépes lexikográfia. Terminusok, a számítógépes lexikográfia fejlődéstörténete, a számítógépes lexikográfia központjai, problémák, kézi és félautomata lemmatizáció, gépi szótárak, gyakorlati szótárak.

11-12. A magyar, az olasz, a spanyol és az angol lexikográfia.

Lexikográfia-történet

Az ókor és középkor tárgyalása együtt történik, hogy a történeti folytonosság látható legyen. Szó esik többek közt arról, hogy az első kétnyelvű dokumentumok Mezopotámiában a Kr. e. 2. évezredben talált ékírásos táblák, amelyeken sumér szavak listája található akkád nyelvű magyarázatokkal, tanítási céllal. A lexikográfia e korokban nem a lexika szisztematikus rögzítését jelentette, hanem úgynevezett glosszák (1) összeállítását. Az ókorban az írott szó nem volt elterjedt, ennek következtében a tudás vulgarizációja nem kívánta meg a szótárak létrejöttét. A glosszák fejlődése során fontos pillanat volt a kétnyelvű glosszáriumok (2) születése. Később, amikor a latin nyelv a papság

számára is idegenné lett a mindennap használt nyelvhez képest, szükségessé vált a lexikai készlet közvetítése a klasszikus és vallásos szövegek megismeréséhez. E glosszáriumok néhány esetben már alfabetikus struktúrát mutatnak. A kétnyelvű glosszáriumok szaporodásának nyelvészeti következménye az újlatin lexika gazdagodása úgynevezett technikai kifejezésekkel, amelyek a glosszákban általában meghatározások és parafrázisok voltak.

A humanizmus és reneszánsz idején a humanistáknak az a törekvése, hogy közvetlen kapcsolat jöjjön létre a közönség és az antik íráskor között, meghatározta a poliglott (3) és a kétnyelvű szótárak létrejöttét, amelyek sokkal inkább nomenklaturák (4), mint a korabeli nyelvhasználat dokumentumai voltak.

A 17. század a modern lexikográfia kezdete, amelyet a szótárak modern típusú feldolgozásától számítunk, emiatt részletesen foglalkozunk a 'Vocabolario degli Accademici della Crusca' (Venezia, 1612) összeállításával és történetével, amely minden más európai szótár modellje és archetípusa. A germán nyelvek szótárai is e szótár modellje alapján készültek. A 18-19. században folytatódott az előző században elkezdődött szótárkészítési koncepció. A használat gondolata lassú fejlődésnek indult a nyelvészek munkájában és még inkább a lexikográfiai kodifikációban. Franciaországban ekkor született Diderot vezetésével az 'Encyclopédie, avagy a Tudományok, Művészetek és Mesterségek Szótára' (Párizs, 1751-1772), amelynek felépítésével és történetével részletesen megismerkednek a hallgatók. A 20. század új utakat és törekvé-

seket hozott a lexikográfiában. Jellemző az új típusú thesaurusok (5) és számítógépes szótárak megjelenése, amelyekre a történeti bemutatáson túl a kurzus utolsó időszakában visszatérünk, hogy a gyakorlati oldalról is részletesebben foglalkozunk velük.

Lexikográfia-elmélet

A lexikográfiában nem könnyű elválasztani egymástól az elméleti és a gyakorlati részt. A lexikográfusok figyelmének középpontjában a lexika (6) áll a térhez, az időhöz és a használati változatokhoz igazodva. A szótárakban a lexika regisztrációja legtöbbször szó szinten történik. A lexikográfusok vizsgálatának tárgya az, hogy hogyan alakulnak a kapcsolatok a szó mint lexikai egység és a szó mint lexikográfiai regisztrációs egység között, és milyen tényezőktől függ a szavak szótárba kerülése.

A kurzus keretében többféle szótár-típus felosztást vizsgálunk meg és analizáljuk a szótárak metanyelvének jellemzőit. Tanulmányozzuk a szótárak makro- és mikrostrukturáját, a szótárak makrostrukturális és mikrostrukturális elemeinek leírását. (A makrostruktúra a szótár lemmáinak sorbarendezett együttese. A mikrostruktúra minden szócikk és minden szócikkre vonatkozó állandó sorbarendezett információinak együttese.)

Foglalkozunk egyes nyelvészeknek a lexikáról alkotott felfogásával. Például Ferdinand de Saussure a lexika alábbi felosztását alkalmazza: langue (szociális természetű rendszer) és parole (az individualizmus realizációja), aminek nyomán

Foglalkozunk egyes nyelvészeknek a lexikáról alkotott felfogásával. Például Ferdinand de Saussure a lexika alábbi felosztását alkalmazza: langue (szociális természetű rendszer) és parole (az individualizmus realizációja), aminek nyomán egyes kutatók a lexika terminus kettős értelmezése mellett foglalnak állást: jelenti egyrészt a szavak együttesét, amellyel egy nyelvi közösség tagjaival kommunikálunk, másrészt szűkebb értelemben egy szövegnek az aktualizált lexikáját.

egyek kutatók a lexika terminus kettős értelmezése mellett foglalnak állást: jelen-ti egyrészt a szavak együttesét, amellyel egy nyelvi közösség tagjaival kommunikálunk, másrészt szűkebb értelemben egy szövegnek az aktualizált lexikáját egy meghatározott szociális csoport cseréjének keretében. A franciák számára a két különböző terminus kétféle valóságot fed: le-xique és vocabulaire. Az első a nyelvre (langue) vonatkozik, a második a beszédre (discours). Ennek alapján a lexikai egységet lexémának (lexème) nevezik: a le-xémák, amikor a beszédben realizálódnak, szavakká (vocables) válnak. A szavak együttese alkotja a szótárt (vocabulaire). Egy szöveg szótárának (vocabulaire) alapfeltétele egy olyan lexika (lexique) léte-zése, amely ugyanazt a szöveget alkotja.

Az, aki egy diakronikus művön dolgo-zik, mint amilyen egy történeti szótár – amely a programjához híven egy nyelv lexikájából minden szó történetét veszi sorra, követve a jelentések és a használat fejlődését –, rájön, hogy nem túl könnyű meghúzni a határt két kor lexikája között. A lexikográfia foglalkozik egyes jelentős írásbeli művek, illetve szavaik datálásával, emiatt egy terminus besorolása mindig kötött a kiválasztott szövegek valamelyikében dokumentált jelenlétéhez. (Tehát mindig lehetséges a revízió, azaz a ko-rábbra datálás.) Ugyancsak gondot jelent a lexikai egységek jelentésváltozásainak nyomon követése, így a szavak történeti analizésének eszköze, az etimológia, ele-gendő lehet a különböző szemantikai tartalom megvilágítására egy átlagos terminusnál. A jelentésváltozás a szinkron műveknél is feladat a lexikográfus számára (például egy a jelenlegi nyelvet leíró szótár esetében), amikor igen kicsi időintervallumban vizsgálja az időtengely mentén a lexikát vagy annak egy részét. A diakrón és szinkrón perspektíva között a határok nagyon elmosódtak a lexikográfus számára. A szótáríró a szinkrón regisztráció során a szavakat mint lemmákat (7) rögzíti és különböző jelölésekkel látja el. Ezek azok a jelölések, amelyek a szótárak rövidítésjegyzékében szerepel-

nek, de nincs pontos meghatározásuk. (Például archaikus lehet egy szó, ha adott benne szereplő hangot x évtől y évig használták csak.)

Foglalkozunk a funkcióhoz kötött nyelvváltozatok (alkódok) és a használati szituációhoz kötött nyelvváltozatok (regiszterek) lexikológiai jelentőségével. Minden nyelvi alkód megfelel egy speciális lexikának: gondoljunk a „mesterségek” nyelvének lexikájára, a műszaki nyelvre, a pénzügyi nyelvre, az orvosi nyelvre. Ezeket az alkódokat hívják tematikus nyelveknek (8), mivel témához, különféle érdeklődési területekhez kötöttek: a tematikus nyelvek lexikájának nagyságából következik, hogy nem létezik olyan szótár, amely mindent képes lenne összegyűjteni, és ez alól az úgynevezett „tematikus szótárak” sem kivételek, amelyek egy adott terminológia egy részét gyűjtik csak össze. Egy szótár szócikkeinek számbeli mérete, nagysága tehát az alkódokból származó szócikkek szűkebb vagy tágabb értelmezésétől függ.

A lexikográfiai regisztráció számára igen érdekes terület a földrajzi változatok vizsgálata. A nyelvi változatokat foglalja magában és a beszélők kisebb vagy nagyobb területi eloszlásával kapcsolatos (regionális nyelvek, dialektusok, helyi nyelvjárások). A standard nyelvtől való eltérések prozódiai, fonológiai, morfoszintaktikai és lexikális szinten jelentkezhetnek. A regionális lexika az irodalomban létrehozhatja az úgynevezett üres tárgy esetét, amikor a dialektális eredetű népi szavak terminológiája különböző területeket érinthet: a mezei élet, a ház, a gasztronómia, a helyi szokások szavait. A regionális szavaknak két fajtája lehet: akaratlan regionalizmusok, vagyis amelyeknek nincs stilisztikai funkciójuk, illetve regionalizmusok stilisztikai funkcióval, vagyis helyi színhez kötöttek. A lexikográfiai regisztrációban a regionális-dialektális elemeket nem mindig jelölik megfelelően. A legnagyobb tolerancia a gasztronómia és a helyi szokások terén tapasztalható: például panettone/pizza, azért, mert a megnevezett dolog (jelölt) a

fontos és nem a megnevező jel. Szó esik még a szótárak metanyelvéről, a különböző szótártípusokról is. A szótártipológia kérdéskörében különféle felosztásokat tanulmányozunk és a különböző típusú szótárak jellemzőit vizsgáljuk. Például konkrét példák alapján összehasonlítjuk egy történeti és etimológiai szótár minőségét, makro- és mikrostruktúráját. Beszélünk a betűrendes szótárról és a konceptuális sorrend szerint felosztottról is.

Gyakorlat, számítógép, kitekintés

Gyakorlati oldalról megközelítve a lexicográfiát, az elméleti részben bemutatott problémákat konkrét példákon vizsgáljuk meg. Részletesen elemezzük a szótárak struktúráját, egyes konkrét szótárakat tanulmányozunk, a különféle típusúaknál a makrostruktúrát és a mikrostruktúrát is. Adott vagy véletlenszerűen választott lexika alapján „szótárakat” készítünk 2-3 fős kiscsoportokban. Megvizsgáljuk például az egyes szinonimaszótárak közti különbségeket és az e témához kapcsolódó fogalmi meghatározásokat (szinonima, parafrázis, hiponima, kohiponima stb.). Kitérünk a tematikus szótárakra, foglalkozunk a műszaki, a tudományos, a gazdasági lexikával, a tematikus szótárak lexicájának összegyűjtési nehézségeivel, a szaknyelvi ismeretek szükségességével. Szótár-kritikákat olvasunk 20. századi szerzők tollából és korábbi századokból is.

A már a bevezetőben említett gyors informatikai fejlődés következtében időt kell szánnunk az elektronikus szótárkezelés és szótárkészítés bemutatására. A kurzuson belül nincs idő és lehetőség egyes elektronikus szótárak számítógépen való kipróbálására, de ez nem is ennek az órának a feladata. Szó esik a számítógépek fejlődéséről, a számítógépes nyelvészetről, számítógépes szótárak csoportosításáról, lehetséges használati, illetve készítési módjukról. Megpróbálom érzékeltetni a számítógépes szótárak és az Internet kapcsolatából születő új lehetőségeket a

szótárkészítés és -használat területén. Megismerkednek a hallgatók a nagy magyarországi és európai számítógépes szótárkészítési műhelyekkel.

A lexicográfia alapjai és általános kérdései univerzálisak, de szükségesnek látszik néhány konkrét nyelvterületen áttekinteni a tárgyalt kérdéseket. Kísérletképpen a hozzám legközelebb álló nyelveket választottam.

A kurzus teljesítésének feltétele egy körülbelül tíz oldalas dolgozat megírása. A dolgozatok témáját közösen egyeztetjük az egyes hallgatókkal. Mivel célom, hogy az órát látogató diákok elmélyedjenek a lexicográfia szakirodalmában, képesek legyenek az önálló információgyűjtésre és az információk feldolgozására, ezenkívül maguk képesek legyenek kiválasztani és használni a számukra legmegfelelőbb szótárt, a dolgozatok értékelésénél elsődlegesen két szempontot tartok fontosnak: az adott témához kapcsolódó szakirodalom ismeretét; a hallgató önálló meglátásait és észrevételeit.

Igen szerteágazó témákról születtek dolgozatok, a legjobban sikerültek közül említek néhányat: *Milorad Pavič* ‚Kazár szótár’-ának elemzése; a ‚Magyar Szinonimaszótár’ és a ‚Magyar Szókincstár’ összevető elemzése; *Herczeg Gyula* ‚Olasz-magyar nagyszótár’-ának elemzése és a korabeli kritikák; a kínai szótárírás; vagy például a kopácsi halászat szakszókincsének összegyűjtése.

A kurzus első szemesztert követő második meghirdetésére ismét nagy érdeklődés mutatkozott, közel negyven hallgató vette fel a szabadon választható speciális kollégiumként meghirdetett lexicográfia-történet előadást. Várható, hogy a hallgatók TDK-, illetve diplomamunkának választanak a kurzusokhoz csatlakozóan felajánlott lehetőségekből.

Jegyzet

- (1) A lap szélére vagy a sorok közé írt jegyzet.
- (2) Szójegyzék, újabban irodalmi műszavainak, kifejezéseinek általában betűrendes jegyzéke.
- (3) Többnyelvű.
- (4) Kifejezés-gyűjtemény, névmutató, szójegyzék.
- (5) A szókincs nagy részét felölelő szótár, kincsestár.

(6) Szókincs, szókészlet.

(7) Címző.

(8) MASSARIELLO MERZAGORA, Giovanna: *La lessicografia*. Zanichelli, Bologna, 1983. 44. old.

Irodalom

GÁLDI László: *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1957.

KISS Gábor – Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak-nevek-szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp, 1997.

KISS Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp, 1995.

KOMLÓSI-KNIPF Erzsébet – BDAR-SZABÓ Rita: *Egy német-magyar székpézi lexikon koncepcióterve*. Modern Nyelvoktatás, V. évf. 1999. 2-3. sz. 26. old.

MASSARIELLO MERZAGORA, 1983.

ORSZÁGH László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Bp, 1966.

A szövegben említett szótárak

DIDEROT, Denis (szerk.): *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Párizs, 1751-1772

HERCZEG Gyula: *Olasz-magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1978.

KISS Gábor (szerk.): *Magyar Szókincstár*. Tinta, Bp, 1999.

O. NAGY Gábor – RUZSICZKY Éva: *Magyar Szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1978.

PAVIĆ, Milorad: *Kazár szótár*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1987.

Vocabolario degli Accademici della Crusca. Velence, 1612.

Fóris Ágota

Makettek a történelemtanításban

A történelem tantárgy alapvető jellegzetességei közé tartozik, hogy színes, változatos és könnyen igazítható a mindenkori diákok életkorához mind a tananyag kiválogatásával, mind pedig az oktatás során alkalmazott eszközök és módszerek megválasztása révén. A tantárgy továbbfejlesztésének egyik iránya éppen ennek az eredendő sokszínűségnek a minél teljesebb kibontakoztatása a tananyag terén a kultúrtörténeti szemlélet felé, az eszközök és módszerek tekintetében pedig a diákok alkotó- és elemzőmunkájára építő, sokoldalú szemléletesség, élményszerűség irányában.

Mindez segítheti az árnyaltabb és egyre hitelesebb korszak kialakítását is. A kultúr-történeti szemlélet számos új eljárás mellett igényli a tárgyi világ szemléltetési célú felhasználását is, hiszen a tárgyakban – legyenek azok művészeti alkotások vagy használati eszközök – egy adott korszak és kultúrkör szinte koncentráltan jelenhet meg. A tárgyaknak egyszerre lehet technikátörténeti, vallástörténeti, művészettörténeti vagy gazdaságtörténeti vonatkozása is.

A tárgyi világot az oktatás során elsősorban makettek formájában jeleníthetjük meg. A makett lehet létező dolgok másolata, valaha létezett alkotások rekonstrukciója, tipikus események, szituációk bemu-

tatása, valamint mindenféle emberek. Sajátos csoportot alkotnak a modellek, amelyek alkalmasak szerkezetek működésének bemutatására is.

A makettek többsége tantárgyunkban az eredetinek kicsinyített másolata – például épületek –, egy kis részük nagyítás – például pénzek, ékszerek –, még kisebb részük eredeti méretű. A makettek anyaga többnyire nem azonos az eredetivel – lehet papír, fa, fém, gipsz, agyag, műanyag.

A tantárgyunkban legfontosabb makettfajták a következők: egyedi épületek és egyéb építmények, települések, járművek, eszközök, művészeti alkotások, ékszerek, pénzek és emberalakok.